

На основании норм действующего законодательства и анализа правовой доктрины осуществлена попытка определения места корпоративных отношений в предмете регулирования гражданского законодательства. Проведен критический анализ существующих точек зрения относительно квалификации неимущественных корпоративных прав.

On the base of legislation in force and analysis of legal doctrine an attempt to determine the place of corporative relations within the subject of civil legislation's regulation is realized. An analysis of existing points of view concerning the qualification of unproperty corporative rights is made.

УДК 347.92(477)

І. М. Лукіна

ЗАХОДИ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЩОДО ПОЗБАВЛЕННЯ ПОРУШНИКА СУБ'ЄКТИВНОГО ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Розкрито заходи процесуальної відповідальності, які пов'язані з позбавленням порушника суб'єктивного цивільного процесуального права. До таких заходів віднесено попередження, видалення із залу судового засідання, тимчасове вилучення доказів для дослідження судом.

Одним із найважливіших критеріїв змін, які відбуваються в нашій державі, був і залишається стан судової влади. При цьому слід зазначити, що сучасний законодавець значно посилив змагальні засади у цивільному судочинстві, виходячи з принципового положення – відповідно до діючого законодавства кожен громадянин і юридична особа самостійно вирішує питання про здійснення своїх прав.

Мета дослідження – визначення й розкриття заходів процесуальної відповідальності, які пов'язані з позбавленням порушника суб'єктивного цивільного процесуального права.

Проблема відповідальності в цивільному процесі є вузловою в юридичній науці і постійно привертає увагу вчених (В. В. Бутнев, П. Ф. Єлисейкін, І. М. Зайцев, М. В. Кузнецов та ін.). У роботах Н. О. Чечиної, І. С. Самощенко, М. Й. Штефана, О. Г. Новікова аналізувалися окремі питання про підстави цивільної процесуальної відповідальності. Однак природа цивільної процесуальної відповідальності до кінця ще не розкрита.

Заходи юридичної відповідальності застосовуються в усіх галузях права, і цивільне процесуальне право в даному випадку не є виключенням.

До цивільної процесуальної відповідальності, що пов'язана з позбавленням порушника суб'єктивного цивільного процесуального права, слід віднести попередження (ч. 1 ст. 92 ЦПК), видалення із залу судового засідання (ч. 1 ст. 92 ЦПК), тимчасове вилучення до-

казів для дослідження судом (ст. 93 ЦПК). Необхідно вказати, що ці заходи цивільної процесуальної відповідальності не в усьому збігаються з традиційним розумінням відповідальності. Зокрема, у них важко знайти таку ознаку юридичної відповідальності, як наявність додаткового обов'язку чи обов'язку відмови в захисті суб'єктивного процесуального права. Таким чином, покарання тут слабо виражене.

Самі заходи вказаної цивільної процесуальної відповідальності представлені винятково якісною (видовою) складовою покарання. Згадані заходи іноді іменують особистою немайновою відповідальністю. Об'єктом впливу тут є винна особа [1, с. 17].

Передбачені ч. 1 ст. 92 ЦПК заходи процесуального примусу спрямовані на забезпечення належної поведінки учасників цивільного процесу. За вказаною нормою ЦПК особі, котра порушує порядок під час розгляду справи, головуючий від імені суду робить попередження.

В юридичній літературі немає єдності щодо питання про віднесення цього заходу до комплексу заходів процесуальної відповідальності. Так, А. В. Цихотський формально зараховує попередження до заходів відповідальності, стверджуючи, що попередження спрямоване на примусове виконання порушником своїх обов'язків і його, скоріше, варто вважати запобіжним заходом у цивільному процесі, що передує застосуванню інших заходів відповідальності [2, с. 88; 3, с. 23]. М. В. Кузнецов теж вважає попередження запобіжним заходом [1, с. 13]. М. Й. Штефан кваліфікує попередження тільки як погрозу вжиття таких заходів, як видалення із залу судового засідання. Застосуванню судом цих заходів обов'язково повинне передувати попередження [4, с. 197–198; 2, с. 88, 89].

В. В. Бутнев не визнає попередження заходом відповідальності і на цій підставі відносить його до заходів процесуального захисту інтересів правосуддя, «...поскольку предупреждение не связано ни с лишением процессуальных прав, ни с возложением дополнительных обязанностей» [2, с. 89; 5, с. 45].

Очевидно, що до цивільної процесуальної відповідальності попередження відносить тільки Н. О. Чечина, яка до цивільної процесуальної відповідальності відносить положення, зазначені в ст. 92 ЦПК, де вказані не тільки попередження, але й інші заходи впливу [6, с. 59]. Так вважає й І. М. Зайцев, який прямо не називає попередження відповідальністю, але, виходячи з його широкого тлумачення негативної відповідальності, можна зробити висновок, що попередження органічно входить до системи заходів цивільної процесуальної відповідальності [7].

Можна погодитися з тим, що попередження не містить у собі додаткового обтяження і не пов'язане з позбавленням процесуальних прав, але є несприятливим наслідком, у якому закладена осудлива оцінка поведінки порушника.

Запобіжний захід ми розуміємо як безповоротне й остаточне усунення негативного впливу на нормальний хід судового розгляду,

де порушник позбавлений будь-яких можливостей продовжувати свою протиправну діяльність. Логічніше в такому випадку віднести попередження до превентивних заходів, тобто застосування заходу ч. 1 ст. 92 ЦПК є своєрідним попередженням (роз'ясненням) про ймовірні (при такій же поведінці) негативні наслідки (ч. 2 ст. 92 ЦПК).

Що стосується видалення із залу судового засідання, то з погляду забезпечення правопорядку такий захід процесуального примусу більше нагадує захід припинення, тому що видалення винного із залу суду фізично унеможливає порушення цією особою встановленого порядку.

У зв'язку з цим виникають питання, чому належить пріоритет – підтримці правопорядку (тоді це захід захисту) чи покаранню правопорушника (це – захід відповідальності) і чи можна припинення неправомірного поведіння назвати покаранням.

У юридичній літературі зазначається, що видалення із залу суду є позбавленням права на участь чи присутність у процесі [5, с. 42], чим досягається формальне дотримання одного з критеріїв відповідальності.

Видалення як засіб цивільної процесуальної відповідальності представляє собою таку міру дії на порушника процесуальних норм, при використанні якої він позбавляється фізичної можливості продовжувати правопорушення, а також перетерпіває неблагодійні наслідки, що пов'язані зі своїм невіданням у відношенні до подальшого ходу процесу. У видаленні як процесуально-примусовому засобі міститься негативна оцінка особи правопорушника, що полягає в обмеженні його процесуальних прав [8, с. 333–334].

Віднесення зазначеного заходу до тієї чи іншої групи охоронних заходів залежить від оцінки доказувального потенціалу сторони [2, с. 94]. Першим питанням, яке виникає в зв'язку з видаленням сторони із залу суду, є питання про можливість розгляду справи при її відсутності. Позитивна відповідь дає процесу подальший безупинний хід.

Висновок про можливість розгляду справи при відсутності сторони пов'язаний зі з'ясуванням доказувальних можливостей сторін. Якщо доказувальний потенціал сторони вичерпаний, чим, напевно, і пояснюється агресивна поведінка сторони, то немає жодної потреби відкладати слухання справи. Таким чином, перед нами захід захисту своєчасності правосуддя, де припинення – надійний засіб його забезпечення.

Якщо ж доказувальний потенціал сторони повністю не реалізований, а справедливість вимагає з'ясування всіх значущих обставин, то суддя відкладає розгляд справи. Тут відкладення (нехай і у зв'язку з процесуальним правопорушенням) буде відігравати роль превентивного заходу проти винесення несправедливого рішення. Існує деяка колізія між правильним (ст. 1 ЦПК) і справедливим рішенням. Винесення правильного рішення досягається суворим

дотриманням норм процесуального права. Виконання процесуальних приписів саме по собі не завжди здатне забезпечити виявлення справжніх обставин справи, що суттєво відбивається на справедливості судового рішення [2, с. 95].

Несприятливі наслідки видалення «порушника спокою» – продовження судового розгляду обмежує можливості видаленої сторони представляти докази і доводи з питань, що потребують з'ясування. Тож винесене рішення про видалення шкодить видаленій особі і, по суті, становить процесуальну відповідальність. У цій ситуації відповідальністю за порушення порядку судового засідання можна назвати видалення, що трактується як відмова в прийнятті доводів і доказувань, які мають сторони, але ще не заявлені, що несе відмову у задоволенні її вимог (інтересу). Такий підхід відповідає сучасним тенденціям (залежність підсумків судового розгляду від процесуальної поведінки) [2, с. 95, 96].

Стосовно інших громадян, присутніх при розгляді справи, акцент зроблено на припиненні небажаної поведінки. Однак видалення цих громадян із залу суду позбавляє їх права на одержання інформації у визначеній формі (через особисте сприйняття). Тому для названих осіб видалення є заходом відповідальності.

Отже, видалення є заходом не припинення, а відкладення розгляду справи – заходом попередження (превенції, забезпечення). Видалення сторони, яка має ще не досліджені судом докази, у разі завершення судового розгляду в цьому ж судовому засіданні являє собою захід відповідальності. Видалення інших осіб – захід забезпечення порядку судового розгляду й у той же час – захід відповідальності [2, с. 96].

Підставою застосування такого заходу, як тимчасове вилучення доказів для дослідження судом, є протиправне перешкоджання здійсненню цивільного судочинства у формі неподання без поважних причин письмових чи речових доказів, що витребувані судом, та неповідомлення причин їх неподання. Тимчасове вилучення доказів для дослідження судом полягає в припиненні володіння, а як наслідок – користування й розпоряджання особою, яка скоїла правопорушення, певною річчю або документом. Умовою застосування такого заходу процесуального примусу є наявність ухвали про витребування письмових чи речових доказів (ст. 137 ЦПК), яка має характер владного правозастосовного акта, на підставі якого виникає обов'язок у певної особи надати суду витребуваний доказ або повідомити про причини його неподання. За невиконання цього обов'язку без поважних причин суд виносить ухвалу про тимчасове вилучення письмового чи речового доказу, яка є підставою примусового здійснення цього обов'язку [9, с. 57].

Окрема ухвала є формою і засобом (змістовний аспект) реагування на факт виявлення правопорушень, що, як правило, лежать за межами розглянутого цивільного спору [10, с. 13]. Це положення

виводить окрему ухвалу з системи власне процесуальних заходів впливу [11, с. 96].

Що стосується подальшого вивчення цього виду цивільної процесуальної відповідальності, то змістом його здебільшого є відмова у поновленні процесуального строку (ст. 73 ЦПК), відмова в прийнятті заяви про відвід (ч. 2 ст. 23 ЦПК), відмова в скасуванні ухвали про залишення заяви без розгляду (п. 3 ст. 207 ЦПК), скасування та оскарження заочного рішення (ст. 232 ЦПК). Цей вид відповідальності означає, що відповідальна особа позбавляється можливості впливати на доказувальну динаміку провадження у справі.

Положення ст. 77 ЦПК, якщо стає самостійним складом процесуального правопорушення, являє собою випадок неповідомлення суду про причини відсутності. Так, відповідно до ЦПК розгляд цивільної справи проводиться у судовому засіданні з обов'язковим повідомленням осіб, які беруть участь у справі (ч. 1 ст. 158 ЦПК). Якщо суд не має відомостей про вручення особам, які беруть участь у справі, судової повістки або у разі неявки в судове засідання сторін, належним чином повідомлених про час і місце проведення засідання, суд відкладає розгляд справи в межах строків, установлених ст. 157 ЦПК (ч. 1–3 ст. 169 ЦПК).

У теорії права серед прийомів законодавчої техніки прийнято виділяти юридичні фікції, сутність яких полягає в тому, що закон пов'язує певні наслідки із завідомо неіснуючими обставинами. Фікції містять вхідні слова – «якби», «якщо б», «припустимо» [2, с. 106].

Уведення подібної фікції до цивільного процесуального законодавства спричинено необхідністю подолання можливих зловживань з боку особи, яку повідомляють. Невиконання нею обов'язку повідомити суд про зміни свого місця проживання тягне для цієї особи дуже серйозні наслідки розгляду справи за її відсутності. Винесене судом рішення, зрозуміло, буде на користь протилежної сторони. При цьому відміна рішення неприпустима, інакше втрачається сенс встановленої фікції і не дотримується режим процесуальної економії. Все вищесказане підтверджує правильність віднесення фікції ст. 77 ЦПК до заходів відповідальності [2, с. 106].

Якщо відповідні особи не сповістили суд про зміну свого місця проживання, то застосування відповідальності за ст. 77 ЦПК зазначено на винній поведінці цих осіб.

Стаття 72 ЦПК передбачає, що право на вчинення процесуальної дії втрачається із закінченням строку, встановленого законом або судом. Тож документи, що подані після закінчення процесуальних строків, залишаються без розгляду.

Нейтральна конструкція «погашення» права на здійснення процесуальної дії не дає приводів (без спеціальних застережень) для віднесення процитованої норми до заходів цивільної процесуальної відповідальності, бо здійснення визначеної процесуальної дії стороною є її правом, яким вона може скористатися, а може й не скористатися.

Стаття 73 ЦПК України встановлює, що поновлення та продовження процесуальних строків слід розглядати дещо в іншому ракурсі. Якщо особа має намір активно використовувати своє право, то спостерігається трансформація права на здійснення цієї дії в суворо встановлений строк. Невиконання цього обов'язку тягне недійсність відповідної дії [2, с. 107, 108].

Відмова у поновленні пропущеного строку – повноцінний захід цивільної процесуальної відповідальності. Відмова у захисті права бути заслуханим за суттю справи, виховний вплив, наявність провини сторони у порушенні строку здійснення процесуальної дії відповідає параметрам заходу цивільної процесуальної відповідальності. Стаття 73 ЦПК такими «позитивними якостями» не наділена [2, с. 108].

У науці цивільного права ст. 60, 65, 66 ЦПК розглядають як процесуальні фікції [12].

Незадовільна з погляду законодавчої техніки конструкція окремих норм ЦПК (наприклад, ст. 60) призводить до підміни презумпції юридичними фікціями.

Презумпція – припущення, що вважається правильним, доки не доведене зворотнє. Процесуальна презумпція – це виведене з доведених фактів припущення про існування чи неіснування іншої обставини.

Відмова у скасуванні заочного рішення є заходом процесуальної відповідальності за зловживання правом на участь у справі. Відмова у скасуванні заочного рішення визначає відмову в захисті права на участь у справі, наданні доказів, заяві клопотань тощо [2, с. 97].

За статтею 232 ЦПК заочне рішення підлягає скасуванню, якщо судом буде встановлено, що відповідач не з'явився в судові засідання та не повідомив про причини неявки з поважних причин і докази, на які він посилається, мають істотне значення для правильного вирішення справи. Факт зловживання виявляється під час з'ясування причин неявки відповідача в судові засідання. Визнання причин неявки сторони неповажними, а також встановлення можливості своєчасно повідомити про це суд, не дає можливості визначити вину відповідача.

Розгляд справи за відсутності сторін є санкцією за невиконання ними обов'язків повідомити суд про зміну своєї адреси під час провадження у справі (ст. 77 ЦПК), про причини неявки і надання доказів про поважність причин (ч. 2 ст. 169 ЦПК) [2, с. 98].

Обов'язок повідомити суд легалізує та робить зрозумілим застосування такої санкції, як розгляд справи за відсутності того, хто не з'явився, що повинно дисциплінувати учасників процесу. У ЦПК 1963 р. заочний розгляд справи не застосовувався. За нововведеним ЦПК 2004 р. неявка до суду не перешкоджає розгляду справи за суттю. Однак законодавець непослідовний у цьому питанні.

ЦПК передбачає два режими розгляду справи за відсутності відповідача: заочний (ст. 224 ЦПК) і звичайний. Неповідомлення

відповідачем суду причин неявки тягне розгляд справи за його відсутності у порядку заочного провадження. Однак суддя може відкласти розгляд справи (ч. 2 ст. 169 ЦПК).

Заочне провадження розцінюється в науці цивільного процесуального права як специфічна санкція щодо відповідача [2, с. 99; 13, с. 51–52; 14, с. 134].

Можливість заочного провадження є «м'якою» санкцією, бо вона створює сприятливі умови безпосередньо для відповідача.

У випадках, коли причина неявки неповажна і коли суд має відомості, що відповідач навмисно не з'являється на розгляд справи і тим самим затягує провадження у справі, справа повинна розглядатися у звичайному порядку. Позбавлення права на участь у процесі є цивільною процесуальною відповідальністю [2, с. 100].

Закон вимагає від сторони не тільки сповістити суд про причини неявки, але й надати докази її поважності (ч. 2 ст. 169, ч. 1 ст. 232 ЦПК), що на практиці рідко виконується. Тому за наявності відомостей про причини неявки суд обмежується тільки поясненнями відповідача і змушений відкласти слухання справи. У наступному судовому засіданні питання про поважність причин першої неявки не порушується. Бажано усунути цей недолік і накладати на винного відповідальність або позбавляти його права на надання доказів [2, с. 100]. Така відповідальність може полягати у відшкодуванні іншим учасникам процесу витрат на явку до суду. При тому така відповідальність має бути кумулятивною: суд може покласти на винну у неявці сторону й обов'язок відшкодувати збитки, яких зазнали учасники процесу у зв'язку із явкою до суду і в інші, зірвані з вини цієї сторони, засідання чи інші процесуальні дії, які потребували його участі. Таке правило слід закріпити в ЦПК.

Незважаючи на істотні зміни цивільного процесуального законодавства, які посилюють змагальні засади судочинства, діяльність суддів виправдано спрямована на з'ясування справжніх обставин справи, прав та обов'язків сторін. Тут відтворюється у повному обсязі і виховна направленість, і несприятливі наслідки невиконання обов'язку з доказування (ч. 1 ст. 60 ЦПК), і винність відповідної особи.

На нашу думку, заходи цивільної процесуальної відповідальності, що пов'язана з позбавленням порушника суб'єктивного цивільного процесуального права, не досить повно представлені в ЦПК. Резерви для посилення цього виду процесуальної відповідальності не вичерпані і мають потребу в подальшому вивченні. Сучасні заходи процесуальної відповідальності застосовуються вкрай рідко, що спричинене їх невдалим законодавчим закріпленням.

Список літератури: 1. Кузнецов Н. В. Санкции в гражданском процессуальном праве : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право» / Кузнецов Николай Васильевич. – Саратов, 1981. – 18 с. 2. Новиков А. Г. Гражданская процессуальная ответственность : дис. ... канд.

юрид. наук : 12.00.15 / Новиков Алексей Геннадьевич. – Саратов, 2002. – 211 с.

3. Цихотский А. В. Государственное принуждение в механизме обеспечения эффективности гражданского судопроизводства/ А. В. Цихотский // Журнал российского права. – 2000. – № 8. – С. 18–26. **4.** Штефан М. И. Гражданская процессуальная ответственность / М. И. Штефан // Повышение роли гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций [Боброва Д. В., Луць В. В., Собчак А. А. и др. ; отв. ред. : Собчак А. А., Шевченко Я. Н.]. – Киев : Наук. думка, 1988. – С. 194–246. **5.** Бутнев В. В. Гражданская процессуальная ответственность / В. В. Бутнев – Ярославль : Яросл. гос. ун-т, 1999. – 61 с. **6.** Чечина Н. А. Основные направления развития науки советского гражданского процессуального права / Н. А. Чечина. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. – 104 с. **7.** Зайцев И. М. Гражданская процессуальная ответственность / И. М. Зайцев // Государство и право. – 1999. – № 7. – С. 93–96. **8.** Гражданский процессуальный кодекс : текст и практ. коммент. : Практика Верховных Судов УССР и РСФСР и литература по 1 ноября 1925 года / [сост. Ф. Шостя ; под ред. и с предисл. А. И. Строева]. – 2-е изд., перераб. и доп. – [Харьков] : Юрид/ изд-во НКЮ УССР, 1925. – 366 с. **9.** Комаров В. В. Теория та практика судової діяльності : наук.-практ. посіб. / В. В. Комаров, П. І. Радченко, Н. Ю. Сакара. – К. : Атіка, 2007. – 624 с. **10.** Изварина А. Ф. Акты судов общей юрисдикции : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право» / Изварина Антонина Федоровна. – М., 1999. – 23 с. **11.** Общая теория права и государства : учеб. для юрид. вузов / [В. С. Афанасьев, А. П. Герасимов, В. И. Гойман и др.] ; под ред. В. В. Лазарева. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 1996. – 470, [1] с. **12.** Зайцев И. М. Правовые фикции в гражданском судопроизводстве / И. М. Зайцев // Российская юстиция. – 1997. – № 1. – С. 35–36. **13.** Чечина Н. А. Тенденция развития гражданского процессуального законодательства / Н. А. Чечина // Правоведение. – 1995. – № 6. – С. 48–54. **14.** Воложанин В. П. Ответственность за нарушение процессуальных норм / В. П. Воложанин // Российский юридический журнал. – 2006. – № 2. – С. 132–135.

Надійшла до редколегії 22.03.2012

Раскрыты меры процессуальной ответственности, не связанные с лишением нарушителя субъективного гражданского процессуального права. К таким мерам отнесены предупреждение, удаление из зала судебного заседания, временное изъятие доказательств для исследования судом.

The measures of judicial responsibility, unconnected with privation of violator of equitable civil judicial right, are exposed. To such measures warning, moving away from the hall of the judicial meeting, temporal withdrawal of proofs for research by a court are attributed.